

SPRIEVOD AKO ETNOLOGICKÝ PROBLÉM

Kornélia Jakubiková, Katedra etnológie FF UK, Bratislava

STAVNOSTNÍ PŘEVODY

Existuje niekoľko dôvodov, pre ktoré zaradujeme problematiku sprievodu do sféry záujmu etnologickej vedy. Predovšetkým je to sociokultúrny jav dávneho časového pôvodu, ktorý pretrval dodnes a je súčasťou života industrialnej i postindustrialnej spoločnosti. Hoci v jeho geneze i historickom vývoji značný význam mali inštitucionálne vplyvy (cirkev, feudálne vrchnosti, štát, spolky apod.), vždy jeho súčasťou bola aj vrstva prejavov patriacich do kategórie tradičnej ľudovej kultúry, resp. tzv. každodennej či empirickej kultúry. Prirodzene, že pomer inštitucionálnych a neinštitucionálnych zložiek sprievodov bol u rôznych typov rozdielny. Od lakmer výlučne prevahy ľudových tradícií (napr. lašiangový sprievod masiek) až po lakmer výlučne inštitucionálny charakter napr. vojenského sprievodu, kde predmetom nášho záujmu nie je ani tak sám sprievod ako skôr účasť a reakcie divákov naň.

Pre etnológiu je sprievod druhom sociálneho rituálu, ktorý vyjadruje určitú ideu, demonštruje sociálnu hierarchiu spoločnosti, jej uznávané hodnoty a plní rôzne sociálne funkcie. Významnosť tohoto rituálu umocňuje fakt, že umožňuje účasť veľkého počtu ľudí tým, že nie je ohmelený na jeden určitý, uzavretý priestor. Z tejto špecifickej vlastnosti sprievodu vyplýva jeho osobitá postavenie. Možno povedať, že žiadny iný sociálny rituál takéto možnosti lakmer neobmedzenej účasti ľudí nedáva. V tom je jeho demokratickosť, ktorá je zrejme jednou z príčin, že je v súčasných demokratických spoločnostiach využívaný ako právo a privilegium slobodných občanov. Je teda takou tradíciou, ktorá je produktívna a aktuálna.

Pri skúmaní tohto sociokultúrneho fenoménu je potrebné uplatňovať tak predmetový ako aj podmetový prístup. Do rámca predmetového prístupu patria otázky terminológie, genezy, typológie, symboliky a obsahovej analýzy. Z podmetového prístupu vyplýva zameranie pozornosti na účastníkov a divákov sprievodu, ich správanie sa, na funkčné, komunikatívne aspekty, hodnotiace postoje a kontexty.

Terminológia

Základným, všeobecným (strešným) pojmom je *sprievod* – ako priestorovo usmernený pohyb skupiny ľudí usporiadanej podľa určitého poriadku, ktorý má

určitý cieľ, význam. Príbuznými pojmami, ktoré označujú osobité typy sprievodov sú:

procesia – ako názov pre náboženské sprievody;

púť – sprievod k významnému, spravidla vzdialenému miestu;

obchôdzka – sprievod, ktorého podstatou je kontakt a komunikácia s určeným okruhom osôb, predmetov.

Pre charakteristiku sprievodu je dôležitá kategória priestoru. V situácii sprievodu, ktorá je situáciou obradnou, sa zvyrazňuje hierarchia a sémantická hodnota priestoru. Táto je vyjadrená v opozíciách vpredu – vzadu, hore – dole, vpravo – vľavo, centrum – okraj, periféria. Hierarchia hodnotenia priestoru sa odráža v usporiadaní sprievodu (čestné miesto vpredu, v strede, hore), v pohybe sprievodu (zastavenie, obchádzanie významných miest), v správaní sa účastníkov (gestá, znakové a verbálne prejavy na určitých miestach).

Genéza a historický vývoj.

Dávny pôvod sprievodov sa odvozuje jednak od princípov mágie (vytvorenie magického kruhu), jednak od starovekých sviatkov a slávností. Predovšetkým z obdobia starovekého Ríma a Grécka, kde tvorili podstatnú až centrálnu zložku sviatkov na počesť bohov (Bakchusa, Diany, Céres). Konali sa aj pri iných príležitostiach – pred hrami v Cirkuse, olympijskými hrami, pri príchode z víťazných vojen. Ďalším zdrojom sprievodov boli prejavy náboženských kultov (napr. procesie židov okolo oltára). Stredovek možno označiť ako obdobie rozkvetu sprievodov, kedy boli veľmi rozšírené a veľmi okázalé. Významnú úlohu tu zohrála tak feudálna a cirkevná vrchnosť, ako aj mestá a ich inštitúcie (mešťania, univerzity, cechy, spolky a pod.). Neskôr sú sprievody využívané pri formovaní národných štátov, upevňovaní národného povedomia (rôzne historické sprievody inscenujúce významné udalosti z histórie národa), ale využívané boli aj pri šírení nacionalizmu (napr. vláda Hitlera v Nemecku). V modernej spoločnosti získali aj ďalší rozmer – stali sa formou sociálnych a politických demonštrácií.

Genéza sprievodov spätých so životným cyklom človeka (svadba, pohreb) súvisí s tým, že ide o „obradu prechodu“, ktoré vyžadujú manifestovanie dokonanej zmeny (prechodu nevesty z rodičovskej rodiny do rodiny muža, zo sveta živých do záhrobia) pričom sa vyžaduje svedecká účasť ľudí.

Typológia

Základné členenie rôznych typov sprievodov je podľa ich zamerania na rôzne oblasti života a kultúry. Tak sú sprievody zamerané na:

1. cyklus prírody (ochrana polí, vyhánanie zimy a víťanie jari, ďakovanie za úrodu)
2. životný cyklus človeka (svadba, pohreb, regrútske pochody, otázne je zaradenie sprievodu na popravisko)
3. náboženský život (rôzne druhy procesii a pútí)
4. spoločenský život
 - a) sprievody stavovské (cechové, remeselnícke, spolkové, študentské, športové, vojenské)
 - b) pamiatka na významné historické udalosti
 - c) jubileá inštitúcií (mesta, školy)
 - d) na počesť významných osobností

- e) kultúrne (festivaly)
- f) politické

Osobitým typom, v ktorom sa prelína náboženské a sociálne zameranie sú sprievody pri nezvyčajných udalostiach (živelné pohromy, oheň, hlad, nákazy – choroby, vojny).

Základnú funkčnú typológiu predstavuje delenie sprievodov na:

1. pozitívne zamerané – oslava, vyjadrenie podpory, úcty, ochrany. Zvyčajne pritom ide o distribuovanie pozitívnej potencie, sily (napr. nosenie posvätných symbolov, symbolov moci, vegetačných a fallických symbolov).
2. negatívne zamerané – protest, degradácia, dehonestácia, zosmiešnenie, vyhánanie zla.

Z komunikatívneho aspektu:

1. komunikujúce s okolím – najmä rôzne obchôdzky.
2. nekomunikujúce s okolím – napr. vojenský pochod.

Formálna a obsahová analýza.

A. *Pohyb, smerovanie sprievodu.* Ako som už v úvode spomenula kategória priestoru (jeho hierarchia, sémantika) je jedným z kľúčových problémov objasnenia sprievodu. Dôležitý je tiež smer pohybu v tomto priestore. Sú sprievody, kde je tento pohyb presne určený (v smere Slnka, hodinových ručičiek, zhora dole, resp. naopak). Osobitým archaickým spôsobom pohybu sprievodu je obchádzanie s cieľom vytvoriť magický ochranný kruh, ktorého účinok sa opakovaním (zvyčajne 3x) umocňuje. Aj príkazy nevracať sa tou istou cestou späť sú výrazom snahy vytvoriť magický kruh. Pri niektorých typov sprievodu ich smer určuje ich cieľ (kostol, cintorín, miesto zázraku, iné významné miesto). Pri iných typoch sprievodu nie je cieľom dosiahnutie určitého miesta. Cieľom je vlastne sám pohyb sprievodu po danom priestore.

Význam má nielen pohyb a smerovanie ale aj ich opak – zastavenie. V prípadoch pozitívne zameraných sprievodov zastavenie znamená zvýraznenie jeho pozitívneho pôsobenia (sprievody so zeleňou, symbolmi plodnosti). Naopak pri sprievode s negatívnym pôsobením zastavenie je zlým znakom pre dané miesto (pohrebný sprievod).

B. *Usporiadanie účastníkov sprievodu.* Sprievod je obradnou situáciou, kde priestorové rozmiestnenie ľudí má hierarchický význam. Vo väčšine sprievodov je usporiadanie presne určené, normatívne a nemožno ho ľubovoľne meniť. Práve preto zoradenie účastníkov sprievodu má značnú výpovednú hodnotu o danom spoločenstve. Hierarchia sprievodu odráža sociálnu hierarchiu, status jednotlivých skupín. Ale sú i typy sprievodov, ktoré naopak predstavujú dezorganizáciu spoločnosti, tzv. svet naopak (napr. fašiangové sprievody). V iných typoch sprievodov je určujúca hierarchia obradná (napr. centrálné miesto nevesty v svadobnom sprievode). Účasť, miesto v sprievode je určovaná aj pohlavím a vekovým statusom účastníkov. Analýza hierarchie týchto archaických statusových princípov ukazuje preferenciu mužského pohlavia pred ženským, mladosti pred starobou. Pri interpretácii usporiadania účastníkov sprievodu treba vždy prihliadať na špecifickosť jednotlivých sprievodov (napr.

foto na strane 130

foto na strane 129

sprievodoch spätých zo životným cyklom človeka, kde hierarchiu určuje príbuzenský a nie sociálny status účastníkov).

- C. **Symbolika, znaky sprievodu.** Základnou charakteristikou sprievodu je komunikovanie určitého obsahu, významu. V tomto komunikačnom akte má významné miesto vizuálna komunikácia, ktorá sa realizuje hlavne nosením osobitých predmetov, ktoré sú nositeľmi daných významov a stávajú sa znakmi, symbolmi daného sprievodu. Typickými znakmi sprievodu sú zástavy, kríže, koruhve, figuríny, portréty, vegetačné symboly, symboly plodnosti i rôzne iné predmety – sviečky, palice a pod. Vizuálnym komunikátom sú aj odevy účastníkov, maskovanie, používanie farby. Vizuálnu komunikáciu dopĺňujú gestá, tance, predvádzanie dramatických scén, písomné prejavy (transparenty).

Iný spôsob komunikácie sprievodu je založený na zvuku. Predovšetkým je tu snaha robiť hluk. Korene toho zrejme tkvú v magickom odháňaní zlých sil hlukom. Zároveň sa tu spája snaha o čo najväčší dosah oznámenia o konaní sprievodu. Tieto ciele splňa streľba, praskanie bičmi, bubnovanie, zvonenie, výskot, krik. V zásade ten istý komunikačný význam má aj hudba, spev a slovo, i keď tu je možnosť aj inej detailnejšej informácie. Uvedené vizuálne a znakové prejavy spoluutvárajú sémantiku sprievodu.

Funkcie sprievodu.

Hlavnou, základnou funkciou je komunikácia určitých obsahov, významov. Deje sa to už spomenutými vizuálnymi (optickými) i zvukovými znakmi. Celkove v spôsobe komunikácie prevládajú neverbálne formy nad verbálnymi čo sa považuje za znak archaickosti, resp. určitej primitívnosti komunikácie. Zároveň tu prevláda prirodzená, kontaktná komunikácia (tvárou v tvár), ktorá umožňuje aj spätnú väzbu – reakcie divákov.

Z komunikatívnosti sprievodu vyplýva ďalšia jeho významná sociálna funkcia a to je funkcia integračná a identifikačná. Pre dané spoločenstvo je integračný význam sprievodu priamo úmerný počtu ľudí na ňom sa zúčastňujúcich. Ako sme už uviedli, z hľadiska možnosti účasti nemá tento sociálny rituál takmer konkurenciu. S uvedeným je úzko spätá ďalšia sociálna funkcia sprievodov – demonštrácia sily, početnosti daného spoločenstva.

Geneticky k primárnym funkciám patria funkcie očistno-ochranné. Sprievod ďalej splňa i funkciu divadla – „podívanéj“, s čím súvisí aj funkcia zábavná, estetická. Má tiež aj funkcie emocionálne, prestížne, reprezentačné i politické.

Pri analýze, ale najmä interpretácii významov sprievodu je potrebné brať do úvahy aj kontexty jednotlivých sprievodov.

V príspevku sme sa pokúsili načrtnúť metodologický model skúmania tohto sociokultúrneho javu, ktorý je potrebné naplniť a doplniť konkrétnymi údajmi.

LITERATÚRA

1. Encyklopaedia Britannica. London.
2. Encyclopaedia of Religion and Ethics. Edinburgh, N.Y. 1918
3. Radford, e. a M.: Encyclopaedia of Superstitions.
4. Żygulski, K.: Swieto i kultura. Warszawa, 1981.

SLAVNOSTNÉ PRŮVODY

SPRIEVODY V TRADIČNEJ KULTÚRE SLOVENSKA

Viera Feglová, VŠPG, Nitra

Pri koncipovaní tohto príspevku som si uvedomila nesmiernu šírku problému sprievodu ako spoločenského rituálu a jej takmer neuchopiteľnosť pri analýze štruktúry funkcií sprievodov v tej ktorej lokalite, v tom ktorom období. Vždy je to totiž akoby jedinečná situácia vo vzťahu účastníkov (—) účastníci a účastník — účastníci (—) diváci v psychologickom a komunikačnom zmysle. Pritom pravidlá sprievodu — forma, usporiadanie, trasa, znaky, zástavy, kríže, iné predmety, hudba, spev, odev, masky, ritualizované činnosti, gestá, tanec sú pre jednotlivé príležitosti tradične známe.

Sprievod, organizovaný zástup ľudí pohybujúci sa po vytýčenej ceste je ako sociálny rituál známy všetkým kultúram bez rozdielu rozlíšenia stupňa vývoja. Môže byť vyjadrením:

1. magických predstáv, ochrany, očisty, úcty, prosperity, sprostredkovania a odovzdania dobra
2. kresťanských tradícií: viery, pokory, prosby božského vyslyšania, uctievania
3. občianskeho postoja: lojality k spoločenskému poriadku, oslavy víťazstva, porážky, pamätných udalostí, ale i demonštráciou nesúhlasu s mocou
4. spoločenského vyžitia: uvoľnenia, zábavy, radosti, psychickej hygieny

Z toho vychádza ďalšia rovina analýzy a tou je rozlíšenie organizátora a účastníkov.

Náboženský život organizačne zabezpečuje cirkev, teda aj organizáciu cirkevných sprievodov, procesií — najčastejšie prostredníctvom kňaza a cirkevných spolkov. Zúčastňovala sa ich a zúčastňuje príslušná náboženská komunita.

Spoločenský život, či už v meste alebo na vidieku bol v rámci kultúrneho kalendára organizačne spätý jednak s inštitucionalizovanými, ale aj neformálnymi vekovými skupinami, profesnými a záujmovými združeniami (akými boli hasiči, sokoli, spolky roľnícke atď.). Spoločenský život v mestskom prostredí vykazuje väčšiu pestrosť vyplývajúcu z etnickej, sociálnej, ekonomickej, náboženskej, spolkovej štruktúry mestského obyvateľstva. Sprievody ako súčasť kalendárnych, rodinných, profesných, spolkových, štátnych sviatkov, slávností a osláv významných medzníkov a udalostí tvorili v minulosti a opäť tvoria významnú súčasť kultúrnych

akcií v mestskom prostredí. Ak organizačne vystupuje v popredí štátna moc, v sprievodoch dominuje vojsko, školy, telovýchovné združenia, hasiči, verejno-prospešné spolky a pod. Sprievody pri kalendárnych sviatkoch boli organizačne v rukách buď cirkvi alebo spolkov rôzneho zamerania.

Sprievod ako stmelujúci organizačný prvok prežitia sviatočnosti kalendárnych príležitostí môže byť v rôznej miere formalizovaný, podľa významu, aký sa mu pripisuje v obyčajovej situácii. Napríklad v prípade vianočných obchôdzok je hlavný dôraz kladený na dramatické stvárnenie biblických tém narodenia Ježiša Krista, či poklony Troch kráľov a presúvanie skupiny z domu do domu, nemá veľkú validitu, nepodlieha požiadavke zvláštneho usporiadania. Inými príkladmi sú sprievody, v ktorých časť obyčajových prejavov je súčasťou sprievodu: napr. jarné obchôdzky s Morenou, letečkom, chorovody, v ktorých znakovú funkciu majú v čele sprievodu nesené atribúty, tanečný pohyb – prepletanie, brány a funkčne viazané texty. Aktérmi sprievodov či obchôdzok sú mladé dievčatá v odevy symbolizujúcom nepoškvrnenosť, nevinnosť. Sprievod je pozorovaný radom divákov, sprostredkúva predpísanou formou ritualizované vítanie jari, resp. odchod zimy, choroby.

Nie je zanedbateľnou skutočnosťou, že väčšina obchôdzok a sprievodov je generačne spätých s mládežou, resp. mladými ľuďmi. Formálne neusporiadaným dojmom pôsobí väčšina fašiangových sprievodov, či už s maskami alebo bez nich. V lokalitách, kde sú dodnes živou tradíciou, spĺňajú funkciu zábavnú. Spoločne prežívané uvoľnenie dosiahnuté vzájomným kontaktom sprievodníkov s divákmi, vytváranie komických situácií, erotické prejavy v gestách pouličnej komunikácie, v tancoch, maskách apod. stmeluje spoločenstvo. Analýze fašiangových sprievodov je v etnografickej literatúre venovaná cieľavedomá pozornosť, takže sa jej nevenujem hlbšie.

Sprievody sprevádzajúce medzníky v biosociálnom cykle sa sústreďujú najmä na dve situácie a tými sú *svadba a pohreb*.

Hoci svadba sa spájala s viacerými obyčajmi, ktorých súčasťou bol sprievod (príchod ženicha po mladuchu, prenášanie výbavy, darov a iné), najvýznamnejší bol sprievod účastníkov svadby na ceste na sobáš. Usporiadanie sprievodu bolo nielen regionálne, ale najmä časovo variabilné. Väčšinou sa viac zachovávalo usporiadanie podľa pohlavia: čelo sprievodu patrilo svadobným funkcionárom, zväčovi, zástavníkovi, staršiemu, prvému družbovi, družbom, ktorí buď tancovali alebo sa niesli na koni, ženichovi, hudbe. Za nimi nasledovali ostatní družbovia, muži. Mladucha kráčala najčastejšie s niekoľkými družicami, potom nasledovali ostatné dievky a ženy. Chodenie v pároch je novším typom, v mestskom prostredí známe už v 18. stor., vo vidieckom od 2. tretiny 20. storočia. Tradičné usporiadanie zachovávalo aj staršie magické predstavy ochrany mladuchy napr. hlukom, viacnásobným obchádzaním kostola. Zároveň sa však spevom a hudbou, rozdávaním darov, nosením obradových predmetov – zástavy, stromčeka, jablka, koláča apod. zverejňoval sobáš. Aj nepozvaní členovia lokálneho spoločenstva obdarovaní koláčmi a pálenkou sa stali tak účastníkmi svadby. Viacnásobné zastavenie sprievodu z dôvodu vykúpenia mladuchy ozvláštnením maskami, alegorickými rečami potvrdzovalo akt prechodového rituálu. Súčasný spôsob dopravy na sobáš výrazne

obmedzil jednak právo účasti nepozvaných členov, ale najmä znakové zverejnenie sobáša sprievodom. Tradičné znaky nahradili znaky manželstva – obrúčky, bábiky, biele stuhy na autách, resp. autobusu, ktoré komunikujú sobáš.

Rozlúčkový charakter mal v mestskom i vidieckom spoločenstve pohrebný sprievod, v ktorom mala účasť aj cirkev jednak kostolnými zástavami, prítomnosťou kňaza i miništrantov. Vekovo-pohlavnú diferenciaciu si zachováva len pohreb predčasne zomretého slobodného mládenca alebo dievčaťa, v ktorom nachádzame niektoré spoločné znaky so svadobným sprievodom (nosenie svadobných znakov v sprievode – jablko, zlomená sviečka, citrón, pomaranč, stromček a prítomnosť dievčaťa oblečeného za mladuchu (niekde ako čierna mladucha), resp. ženicha, družbov, družičiek apod. Prítomnosť lokálneho spoločenstva v pohrebnom sprievode, alebo na pohrebe bola vyžadovaná spoločenskou normou, rozlúčiť sa a odprevadiť človeka na poslednej ceste. V inej rovine sa niesli pohreby v mestskom prostredí, sprievody so smútočným kočom, vencami, smutiacimi pozostalými bol pre mestské obyvateľstvo príležitosťou vyjadriť súcit a spoluúčasť aj jako diváci. Účasť v sprievode narastala podľa významnosti zosnulého alebo v súvislosti od tragičnosti jeho sklonu. Napr. v roku 1913 sa v Bratislave na pohrebe hasiča zachraňujúceho opravára verejnej studne zúčastnilo 11 000 obyvateľov. Zvláštnu pozornosť zo strany etnografov by si zaslúžili štátne pohreby s množstvom ritualizovaných i spoločenských prvkov.

Sprievod ako ceremoniálna časť obyčajov sprevádzajúcich iné medzníky v životnom cykle – školské, maturitné, beánie, regrútske sú záležitosťou jednej vekovej skupiny. Odlišujú sa znakmi sprievodu – pánske šaty, rukavičky, cylinder – maturitný sprievod; dlhé uši – beáni, stužky na kabátoch – regrúti. V súčasnosti sa v sprievodoch často objavujú heslá, transparenty s komickým textom, vyberanie peňazí. Neodmysliteľnou súčasťou je dialóg s okoloidúcimi.

V mestskom prostredí sprievody tvorili v minulosti neodmysliteľnú kulisu takmer každej významnej udalosti. Okrem vojenských, hasičských sprievodov preukazujúcich zručnosť, chrabrosť, disciplinovanosť zaručujúce ochranu obyvateľstva si pozornosť zaslужujú sprievody spoločenského charakteru doprevádzajúce humanitne zamerané akcie. Takými boli kvetinové trhy, kvetinová korzá zakončené sprievodom na ozdobených bicykloch, kočiaroch apod., v medzivojnovom období sprievody remeselníkov s alegorickými vozmi, hyperbolizovanými pracovnými nástrojmi a remeselníckym odevom, ktoré mali znakovú funkciu. V prvých desaťročiach 20. storočia mali charakter sprievodu zverejňujúceho významný medzník v živote člena spoločenstva aj sprievody priateľov, známych, spolupracovníkov s muzikou k domu oslávenca, kde mu hrali a spievali serenády. Reklamnú funkciu mali informačné sprievody po mestách pri príchode komediantov či cirkusu.

Najväčšiu úlohu však zohrávali *cirkevné procesie* či už v mestách alebo na vidieku. Procesie (na Božie Telo, Nanebovstúpenie Ježiša Krista, Bielu sobotu, Krížové dni, na sv. Marka, sv. Urbana, na Veľký piatok a iné) a púte tvorili ľudovú sviatočnosť náboženských sviatkov odohrávajúc sa v intraviláne alebo extraviláne obce, mimo posvätného priestoru kostola. Cirkevné procesie si v usporiadaní sprievodu zachovali vekovo pohlavnú diferenciaciu, pričom pozostatkom ochrannej funkcie usporiadania sprievodu je umiestnenie sochy, sakrálneho predmetu, obrazu v jeho strede. Ochranu mu tvorí najčastejšie 12 dievčat v bielom odevu, symbolizu-

fotografie
manier 99

júcom nevinnosť, ktoré držia konce stužiek rozťahnutých do kruhu nad baldachýnom. Najčastejším prvkom procesie sú predpísané zastavenia a pohrúženia sa do molitby, spevu nábožných piesní. Súčasťou sprievodov boli kostolné zástavy plniace znakovú funkciu, rozsýpanie kvetov, horiace sviece označovali purifikáciu, čistotu. Mimoriadnej obľube sa napr. v okolí Bratislavy tešili nočné púte, ktoré sa konali od mája do septembra vždy 1. sobotu v mesiaci, kedy sa o 21 hod. pohla procesia z Kalvárie do Marianky. Mládenci osvetľovali sprievod vpredu, v strede a na konci lampášami a po krajoch sprievodu kráčali nosiči svetla, tzv. svičkari, falkári.

Nočný sprievod s lampášami, falkami sprevádzal aj sviatok Jána Husa, ktorý sa v Bratislave začal sláviť po roku 1918 najprv českým a slovenským obyvateľstvom, v 30. rokoch sa ho už zúčastňovali aj bratislavskí Nemci a Maďari, ktorí ho už stotožňovali s evanjelickým sviatkom.

V skratke načrtnutý prehľad typov a druhov sprievodov vo vidieckom i mestskom kultúrnom kalendári ukazuje, že v priebehu tohto fenoménu pribúda reprezentačných zábavných prvkov komunikujúcich zásadné ciele sprievodu v sviatočných i oslavných situáciach. V súčasnosti v mestskom prostredí pribúda reprezentačných sprievodov: korunovačné slávnosti, maškarné sprievody, ktorých organizátormi sú reklamné agentúry a majú charakter „podívanej“. V mestskom prostredí sa v posledných rokoch objavujú aj typicky rurálne jarné sprievody s Morenou, ktoré sa stávajú atrakciou pre mestské obyvateľstvo (napr. v Nitre, Banskej Bystrici a inde).

LITERATÚRA

- Zajícová, K.: *Pútna miesto Marianka*. Diplomová práca. FF UK Bratislava 1993, s. 128
Salner, P.: *Taká bola Bratislava*. Veda, Bratislava 1991
Encyclopedia of Religion and Ethics, zv. 10, s. 356–362

DIE UMZÜGE IN DER TRADITIONELLEN KULTUR DER SLOWAKEI

Zusammenfassung

Der Umzug, die organisierte Masse von Menschen in Bewegung auf einer vorgegebenen Trasse, ist als soziales Ritual allen Kulturen bekannt. Er kann:

1. magische Vorstellungen vom Schutz und der Reinigung, der Ehrung, Prosperität, Vermittlung und Weitergabe von Geschenken,
 2. religiöse Traditionen: Glaube, Demut, Bitten um Erhörung Gottes, Verehrung,
 3. bürgerliche Haltungen: Loyalität gegenüber der gesellschaftlichen und politischen Ordnung, Siegesfeier, Niederlagen, denkwürdige Ereignisse, aber auch Demonstration der Ablehnung von Macht,
 4. gesellschaftliches Ausleben: Lockerung, Unterhaltung, Freude, psychische Hygiene ausdrücken.
- Davon geht die weitere Ebene der Analyse aus, und die besteht in der Unterscheidung des Organisators und der Teilnehmer die eng mit den entsprechenden Gelegenheiten, also dem Kalender der Umzüge, zusammenhängt. Im Beitrag analysieren wir also die Umzüge an traditionellen Kalenderfeiertagen wie auch im biosozialen Zyklus des Menschen im ländlichen und städtischen Milieu in der Slowakei. Jeder Umzug ist gewissermassen eine einzigartige Gelegenheit in der Beziehung Einzelteilnehmer – Teilnehmersmenge, Teilnehmersmenge – Zuschauer nicht nur im psychologischen, sondern auch im kommunikativen Sinn Dabei sind die Regeln des Umzugs – Form, Anordnung, Trasse, Merkmale, Musik,

SLAVNOSTNÍ PRŮVODY

LIDÉ V PRŮVODU – PRŮVOD JAKO JEDNA Z IDENTIFIKAČNÍCH SITUACÍ

Vanda Jiřikovská, Praha

Název konference „Slavnostní průvody“ výmluvně svědčí o významném místě aktivity zvané průvod v životě společnosti. O průvodech nehovoříme poprvé, ale poprvé byly zvoleny jako ústřední téma jednání. Námět – průvody je z jednoho zorného úhlu velice obecný, uvážíme-li, jak obecně rozšířeným kulturním projevem je průvod. Z hlediska jednotlivých společenských aktivit, jejichž je průvod součástí, je to naopak moment dílčí a velmi specializovaný. Navazuje na téma „Slavnosti“, neboť tvoří jejich významnou součást.

V úvaze o slavnostech a jejich funkci zformuloval Bohuslav Beneš obecné prvky slavnosti¹. Dělí ji na oficiální část, kterou tvoří průvod, slovní projev (oslavný, agitační, komemorativní aj.) a ukončuje obvykle hymna, sborový zpěv apod. Druhá část bývá umělecká a zábavná. Od slavnosti odlišuje oslavu, domnívám se však, že jejich rozlišení není ve skutečnosti vyhraněné, obojí se však prolíná a mísí. Jako dominantní funkce slavnosti uvádí Beneš funkci reprezentativní, celebrativní, apelativní, ideologickou a komemorativní. Podstatné je, že v charakteristice slavnosti je zařazen průvod jako její oficiální složka. Průvod vsutku musel být při jakékoli příležitosti organizován a měl a má větší či menší oficiální závaznost. Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* čteme u hesla průvod toto: „*uspořádaný zástup lidí jdoucích za nějakým společným cílem nebo doprovázející někoho. májový, manifestační, protestní, vyjít v průvodu do ulic, svatební, pohřební průvod, alegorický, pochodňový průvod.*“

Funkce průvodů v jakémkoli společenském prostředí jsou mnohostranné, můžeme je podle mého názoru dělit v zásadě do dvou skupin. Každý průvod plní

1. funkce *specifické*, spjaté vždy s určitou situací a příležitostí (s určitým obyčejem či slavností), jejíž je součástí. Zabývají se jimi zcela jistě všichni, kdo sledují určité, konkrétní průvody. Jedná se např. o funkci průvodu nejvlastnější, o skutečné doprovázení, které je obsahem svatebního průvodu, průvodů pohřebních apod. Průvody však plní též
2. funkce *obecné*, vlastní průvodu jako takovému, ať již jde o jakýkoli druh průvodu při jakékoli příležitosti.

Jednou z nejvýznamějších, základních obecných funkcí průvodu je jeho funkce jako identifikační situace, které věnují tuto úvahu. Identita je již řadu let středem zájmu mnoha vědních oborů. Hermann Bausinger ve studii *Identität* píše: „*Nepochybně je identita módním pojmem, ale i řečové módy – i ve vědeckém jazyce – nepřicházejí znenadání. O identitě se proto tolik hovoří, protože se stala problémem... pojem identita ztělesňuje, jakkoliv se jeho výklady mohou v jednotlivostech lišit, moment pořádku a jistoty ... obsahem identity je pocit souladu jednotlivce se sebou samým a se svým okolím*“.² Problém identity je stále aktuální, vzpomeňme například na seminář „*Národy-folklór-identita*“, pořádaný ÚEF ČAV v rámci 16. světového kongresu Společnosti pro vědy a umění „*Československo-Evropa-svět*“, který se konal v červnu 1992 v Praze. Získání identity se společností klade na jednotlivce určité nároky, musí vyhovovat řadě společenských požadavků. Nejedná se vždy o zcela uvědomělé a kontrolované jednání. Zprostředkování identity, její výraz, se projevuje konkrétními kulturními formami např. oděvu, bydlení, stravy, četby atd. Výrazem identity jsou též určité specifické identifikační situace, jednou z nich je právě průvod. V českém jazyce se často užívají výrazy „*jít s někým*“ nebo „*zařadit se*“ v přeneseném významu jako vyjádření souhlasu, spolupráce, ztotožnění – tedy identifikace. V průvodu je tento význam zcela konkretizován: lidé se opravdu zařazují (nebo jsou zařazeni) a opravdu společně kráčí stejným směrem. Je tedy průvod identifikační situací výraznou a prokazatelnou.

Průvody, které jsou součástí tradičních obyčejů, vyjadřují identitu primární. Účastní se jich spontánně členové rodiny, příbuzenstva, obce, dané generace. Vyjadřují sounáležitost, identifikují se samozřejmě a vlastně neuvědoměle. Rodinová, lokální, generační identita jim byla dána. (-70.54)

Průvody tvoří součást tradičních, k určitému datu nebo příležitosti se opakujících slavností, ale též slavností zcela jedinečných, neopakujících se. Ve studii *Národní význam prvních veřejných lidových slavností* popsala Hannah Laudová na základě zevrubného studia všech dostupných pramenů slavnosti pořádané k poslední korunovací českého krále v roce 1836.³ Popisuje průvod, který byl součástí pražské slavnosti: *Pražská Lidová slavnost zahájena velkolepým průvodem delegací jednotlivých krajů, jejichž středem byly svatební průvody krásně oděných vesničanů, kteří předváděli i vybrané zvyklosti svatebního ceremoniálu...* V průvodu byly i stylizované vozy předvádějící řemeslnou i zemědělskou práci. Byla to akce zcela oficiální, dlouho a důkladně organizovaná. Identifikační záměr byl též oficiální – ukázat jednotu národa a jeho oddanost panovníkovi. Nicméně účastníci průvodu emocionálně prožívali tuto událost jistě též jako vlastní projev národního citění.

Pročítáme-li kroniku kterékoli obce, vždy nacházíme zápisy o různých slavnostech, jejichž součástí byl průvod. Při každé významné příležitosti se pokládalo za samozřejmé, že bude zahájena průvodem. I v malých obcích se pořádaly průvody, jejichž obsahovým jádrem bylo národní uvědomění. Někdy navazovaly na obyčejovou tradici. V kronice obce Zbečna se píše: *Dne 14. března 1898 byla pořádána národní obžinková slavnost. Tato předem připravovaná ověněním vozů klestem a plakátovou propagandou. Po požehnání se průvod hnul od kostela, v předu jezdec na koni v kroji a za ním vozy, na kterých členové v národních*

Průvody, jejichž součástí byl průvod. Při každé významné příležitosti se pokládalo za samozřejmé, že bude zahájena průvodem. I v malých obcích se pořádaly průvody, jejichž obsahovým jádrem bylo národní uvědomění. Někdy navazovaly na obyčejovou tradici. V kronice obce Zbečna se píše: Dne 14. března 1898 byla pořádána národní obžinková slavnost. Tato předem připravovaná ověněním vozů klestem a plakátovou propagandou. Po požehnání se průvod hnul od kostela, v předu jezdec na koni v kroji a za ním vozy, na kterých členové v národních

krojích. Kroje byly vypůjčeny od pi Landové z Kladna za 50 kr. jeden oblek. Průvod s hudbou směřoval od kostela ke mlýnu, kde se obrátil a jel zpět k spolkové místnosti „u Růže“, kde v sále klestem vyzdobeném se tančilo při hudbě pana Simona.⁴ Podobné průvody vyjadřovaly především identitu národní, která je podle názoru L. Holého formulovaného ve studii „Svoboda, národ, jednotlivec v české kultuře“⁵ chápána v českém prostředí jako primární, daná každému jednotlivci jeho narozením do národa.

V kronice města Roztok čteme o velkolepé slavnosti svěcení praporu Průmyslové besedy, uspořádané v roce 1871. V předvečer slavnosti se konal lampionový průvod s hudebním dostaveníčkem pro „matku“, „kmotry“ a družičky praporu. Druhý den *o desáté seřadil se průvod v místnosti Průmyslové besedy a ubíral se celou vesnicí a po roztockém návrší na prostranné místo, jež prostírá se kol kostela roztockého. Po slavnostních projevech, zpěvu, mši se v tomtéž pořádku odebral průvod s novým skvělým praporem v čele nazpět do místnosti spolkové.⁶ Účastníci této a ji podobných slavností se identifikovali s úsilím o hospodářský pokrok obcí.*

V mnoha kronikách nacházíme zápisy o slavnostech spjatých se vznikem československého státu v roce 1918. Na paměť této historické události se mnohde obřadně zasazovaly lípy svobody. V Lichocevsí u Prahy 19. května 1919: *Po obědě v určenou hodinu mnoho občanů v průvodu s hudbou, družičkami, které nesly na ramenou lípky, kráčelo po noutonické silnici do Noutonic. U školy už stáli žáci a žákyně s učitelským sborem.... Zde se odehrály proslovy, recitace, zpěv. Všechny děti byly v krojích vypůjčených ze Žalova. Při hudbě šel spořádaně mohutný průvod po silnici k Lichocevsí. Ve vsi již čekalo sokolské banderium na koních, mnoho děvčat v národních krojích, dále členové hasičských sborů z okolních vesnic ve stejnokrojích.. Tento průvod plnil též funkci opravdového doprovázení – a sice stromků připravených k zasazení. Lidé účastníci se podobných průvodů nepochybně prožívali silné emoce a identifikovali se s všeobecnou radostí z národní svobody.*

Příležitostí ke slavnostem a průvodům bývalo též dokončení pro obec významné stavby. Ve Zbečně u Křivoklátu otevírali v roce 1924 slavnostně nový most přes řeku Berounku, nazvaný podle prvního prezidenta republiky Masarykův. Program zahajoval samozřejmě průvod k novému mostu, recitace, zpěv, slavnostní projevy, po návratu zábava. Účastníky spojoval pocit identity s obcí, technickým pokrokem, ale i motivy vlastenecké.⁸

Je celá řada slavností tradičních ve smyslu pravidelného opakování, přítom nijak nesouvisejících s tradicemi obyčejovými. Jsou zaměřeny např. na oslavu jubileí významných rodáků. V malé vesničce Třebíz u Slaného byl v roce 1904 otevřen památník spisovatele Václava Beneše Třebízského v jeho rodném domku. Od té doby se zde vždy po deseti letech koná *slavnost Třebízského*. I v této malé vesnici slavnost zahajuje průvod, který projde vesnicí k pomníku spisovatele a odtud k jeho rodnému domku na návsi. V čele vždy kráčejí představitelé obce, za nimi baráčníci, školní děti a další občané a hosté. Účast na průvodu vyjadřuje identitu s kulturní tradicí vesnice a posiluje emoce lokálního patriotismu.⁹

V posledních letech se rozšířil zvyk pořádat *sjezdy rodáků*. Nejen významní rodáci, ale všichni, kdo jsou v dosahu a mají zájem, se scházejí v rodné vesnici, kde pro ně bývá připraven kulturní program. Nezřídka je součástí této spíše

komorní akce průvod vesnicí, jímž účastníci vyjadřují nepřerušovaný emoční vztah k místu.

Zatímco identitu rodinnou, místní i národní lze pokládat za primární, danou tím, kde se člověk narodil, každý jednotlivce se identifikuje ještě s řadou dalších skupin společnosti. Významnou roli v životě člověka sehrává práce, zaměstnání, vztah k oboru, v němž pracuje, vztah k lidem, s nimiž spolupracuje. Mnoho pozornosti bylo již v historické literatuře věnováno rozmanitým slavnostem cechů, řemeslnických společenstev a spolků, při nichž je opět průvod významným vnějším vyjádřením sounáležitosti, identity. Lidé se sdružují nejen podle zaměstnání, ale podle nejrozmanitějších zájmů. Tělovýchovné, sportovní, kulturní spolky, hasiči, politické organizace, všichni čas od času pořádají slavnosti spojené s průvodem, kterým veřejně prezentují svou identitu, své společné zájmy.

Historické průvody, pořádané hlavně ve městech (jako např. průvod Karla IV. a jeho družiny při slavnosti mělnického vinobraní a mnohé další), mají vedle zábavného motivu též záměr agitační, vzdělávací a kulturní. Jejich cílem je vzbudit zájem o město a jeho historii, podpořit místní patriotismus.

Průvody provázející náboženské slavnosti a svátky mají rovněž základní identifikační význam, jejich účastníky spojuje společná víra a vyznání.

Identifikačními projevy lidí krácejících v jakémkoli průvodu jsou také vnější znaky: oblečení, rekvizity, symboly. Ve smutečním průvodu např. se uplatňuje černá barva oblečení, zemřel-li mladý člověk, bílé šaty družiček. Svatebčané nosí kytičku či větévku myrty nebo rozmarýny. V průvodech profesních skupin bývají lidé oblečení ve stejnokrojích (např. horníci), někdy v charakteristických pracovních oděvech a nesou typické pracovní nástroje. K průvodům patří transparenty, prapory, květiny. V mnoha průvodech se uplatňuje lidový kroj, a to nejen tam, kde je dosud oblékání kroje běžné. I v místech, kde byly kroje dávno odloženy, se projevuje touha vyjádřit národní identitu krojem. Typickým příkladem jsou střední Čechy. Umělé obnovení střeďočeských krojů hlavně péčí učitelek v různých hospodyňských školách a kurzech se prezentuje především při slavnostních příležitostech. V době předmnichovské republiky se v takto obnovených krojích účastnily ženy průvodů při dožínkách, májích, muži např. selských jízd. Mimo obnovených regionálních typů kroje se oblékaly i kroje „v uvozovkách“, podivné stylizace s červenými sukénkami, nebo také kroje z jiných oblastí. Velké oblibě se těšily kroje kyjovské a piešťanské.

Ještě několik poznámek k prvomájovým průvodům z hlediska identifikačního. Základní idea, vyjádření identity pracujících, jejich jednoty a síly, jejich společných zájmů, se během času změnila. Ještě příslušníci mé generace zažili prvomájové průvody, v nichž kráčeli lidé, zpívala a tančila mládež s upřímným nadšením, s pocitem skutečné identity. Od padesátých let se stále více lidí zbavovalo iluzí o vládnoucí ideologii a moci, nicméně přesto každoročně procházely našimi městy okázalé prvomájové průvody. Účast v průvodech byla povinná, neúčast se hodnotila jako protest proti vládnoucí politice. Identifikace byla tedy vynucována. Ovšem i v těchto průvodech měly místo projevy skutečné identity, hlavně profesní a zájmové. Mnozí reprezentovali svůj podnik, svoji sportovní či jinou organizaci, aniž by si uvědomili, že se tím ztotožňují též s politikou, která jim vlastní není. Mnozí se účastnili průvodů pravidelně a automaticky, bez

uvažování o smyslu a významu akce. Bylo stále více lidí, kteří kráčet v průvodu nechtěli, ale odmítnout se báli. Ze seřadišť, kde se registrovala účast, unikaly postranními ulicemi proudy lidí. K otevřenému odmítnutí účasti v průvodu se odhodlali jen nejstatečnější. Prvomájové průvody v období totalitního režimu nelze tedy označit jinak než jako výraz identity formální, vynucené, nepravé.

Nelze popsat ani vyjmenovat všechny druhy průvodů a příležitostí, k nimž se průvody poji. Nepochybně je zde ještě mnoho materiálu, který by bylo zajímavé shromáždit, např. o nejrůznějších průvodech studentů – studentské majálesy, průvody maturantů při dnes obecně rozšířeném „posledním zvonění“ a další. Byly a jsou to vždy velmi vyhraněné identifikační situace, při nichž studenti vyjadřují své zájmy a názory. Majálesy pražských studentů v době totalitní vlády s odvážnými alegorickými vozy a scénami, s vtipnými a nebezpečnými hesly (cituji např. několik hesel z roku 1966: *Čisté svědomí není provokace, Co se v mládí naučíš, v stáří se učíš jinak, Mlčeti zlato, mluvití průser, Blahoslavení chudí duchem, neboť jejich je království československé, Kapitalismus spěje do záhuby – dohnat a předehnat atp.*) tvoří významný moment v historii. Jsou dokladem identity založené na inteligenci a pochopení situace.

Po nezdařeném pokusu o změnu poměrů a reformu režimu v roce 1968 došlo k tragické události. Na protest proti tzv. normalizační politice se v Praze upálil student Jan Palach. Smuteční průvod studentů Prahou byl imponantním, hluboce působivým zážitkem pro ty, kdo v něm kráčeli, i pro přihlízející. *V čele průvodu československá státní vlajka s červeným fáborem, za ní akademický prapor. A věnce a květiny v rukou těch, kteří ho milovali a které miloval. Důstojně krácel tu sobotu průvod z Karolina přes Ovocný trh, Celetnou ulici na Staroměstské náměstí. Kratičká prodleva před pomníkem Jana Husa. Fanfáry pražských pozounérů. Tíše padal sníh, když lidé skláněli hlavy, vločky ve vlasech. A opět, téměř neslyšně se zástup dal do pohybu. Nikdo nepromluvil jediné slovo, každý přihlížel s hrdlem sevřeným.*¹⁰ Smuteční průvod byl tehdy výrazem nejvnitřnější identity, společných postojů, názorů, zklamání a smutku.

Po mnoha letech, v listopadu 1989 se opět ubíral ulicemi Prahy studentský průvod. Jeho původní obsah byl komemorativní, měl uctít památku Jana Opletala usmrceného nacisty. Stal se však výrazem identifikace mladých lidí s myšlenkami svobody a odporu proti nedemokratickému režimu. Vnějšími projevy byly věčné symboly – zapálené svíčky, květiny. Vše, co se událo po násilném přerušení průvodu, všichni známe a máme v živé paměti.

V uvádění příkladů by se dalo pokračovat velmi dlouho. Rozdílnost, snad až nesourodost příkladů, které jsem ve své úvaze použila, svědčí o tom, že průvod jako součást slavností se uplatňuje ve velmi rozdílných obdobích, v rozmanitých společenských podmínkách, je pořádán k různým účelům. Vždy však, vedle dalších funkcí, je výrazným projevem identity. Zároveň přispívá k psychologickému podpoření a upevnění identity lidí, kteří se ho účastní, i těch, kdo přihlížejí.

POZNÁMKY

¹⁰ Beneš, Bohuslav, *Slavnosti v dělnickém předměstí Brna ve 30.-40. letech 20. století*. In: *Slavnosti v moderní společnosti*, Strážnice 1991.